

TARİH TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HISTORICAL STUDIES

Cilt/Vol.:2-Sayı/Issue:4

Aralık 2024/December 2024

Başvuru/Submitted: 26 Aralık 2024/26 December 2024

Kabul/accepted: 29 Aralık 2024/29 December 2024

<https://tarihtetkikleri.com>

DOI Number: 10.5281/zenodo.14565126

Araştırma Makalesi/Research Article

Altı ayda bir yayınlanan hakemli, tarih dergisi
A refereed history journal published every six months

1875 Hersek İsyanı ve Sırbistan

Ayşe ÖZKAN*

Özet

1875'te çıkan Hersek İsyanı ardından gelen pek çok gelişmenin tetikleyicisi olmuş ve önemli sonuçlara yol açmıştır. Panslavist komiteler tarafından bu tarihten çok önce bir isyan girişimi amaçlanmıştır. Sırbistan özelinde 1860'larda Prens Mihail Obrenoviç döneminde Balkan ittifakları yapılmış ve genel bir Balkan ayaklanması çıkması için alt yapı hazırlanmaya çalışılmıştır. Ancak Mihail'in 1868'de öldürülmesiyle bu plan sekteye uğramıştır. Sosyalist ve milliyetçi çeşitli çevreler kurdukları cemiyetler vasıtasıyla bu talebi devam ettirmişlerdir. Prens Milan Obrenoviç ise savaş taraftarı olmadığından böyle bir isyana destek vermek istememiş ancak toplumun ve milliyetçi devlet adamlarının baskısına daha fazla dayanamamıştır. Ayaklanmadan bir süre sonra Karadağ ile ittifak girişiminde bulunacaktır. Karadağ ilk aşamada bir cevap vermese de 1876'dan itibaren buna sıcak bakacak ve Osmanlı Devleti'ne tabi olan bu iki prenslik savaşa karar vereceklerdir. 1875'ten 1876'daki savaşa kadar olan süreç ve öncesi bu makalede incelenecektir. Sırbistan'ın resmi ve gayri resmi çevrelerinin isyana bakışları, destekleri ve Milan'ın durumuna da makale de değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: 1875, Hersek, İsyan, Osmanlı Devleti, Sırbistan.

1875 Herzegovina Revolt and Serbia

Abstract

The Herzegovina Rebellion, which broke out in 1875, led to many events and led to important consequences. A rebellion attempt was aimed by Pan-Slavist committees long before this date. In Serbia specifically, Balkan alliances were made in the 1860s during the reign of Prince Mihail Obrenovic and a general Balkan uprising was considered. However, this plan was interrupted when Michael was killed in 1868. Various socialist and nationalist circles continued this through the societies they established. Since Prince Milan Obrenovic was not a fan of war, he did not want to support such a rebellion, but he could not withstand the pressure of society and nationalist statesmen any longer. Some time after the uprising, he attempted an alliance with Montenegro. Although Montenegro did not give an answer at the first stage, it would be positive from 1876 onwards and these two principalities, which were subject to the Ottoman Empire, would decide to go to war. The period from 1875 to the war in 1876 and before will be examined in this article. The view and support of Serbia's official and unofficial circles towards the rebellion and the situation in Milan will also be mentioned in the article.

* Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Çankırı/Türkiye. E-posta:ayseozkan@karatekin.edu.tr., ORCID:0000-0001-5300-0627.

Key Words: 1875, Herzegovina, Rebellion, Ottoman Empire, Serbia.

1. İsyân Öncesi Durum

1868 yılında Sırp Prensi Mihail Obrenoviç'in öldürülmesi üzerine yerine Milan Obrenoviç geçmiştir. Ancak kendisi henüz reşit olmadığından Savaş Bakanı Milivoye Blaznavac, millet meclisi üyelerinden Gavriloviç ve Yovan Ristiç naip olarak atanmışlardır¹. Mihail'in öldürülmesi ile Sırp milli faaliyetlerinde kısa bir durgunluk yaşansa da sonrasında faaliyetler devam etmiştir². Daha 1866 yılında, Sırp hükümeti *Avrupa Türkiyesi'nde Hristiyanların Ayaklanması* projesini hazırlamıştır. Buna göre 15.000 Bosnalı'dan başka 5.000 Hersekli, 2.000 Makedon, 2.000 Eski Sırbistanlı, 30.000 Yunan ve 15.000 Arnavut ayaklanacaktı. Bunlar Sırbistan ve Karadağ ile Osmanlı Devleti'ne karşı ulusal bağımsızlık savaşına gireceklerdi. Aynı tarihli bir başka belgede ise Sırp hükümeti ihtilal kuvvetlerini Drina, Morova, Karadağ-Hersek ve Bosna Kraynası olmak üzere dört askeri gruba ayırmıştı. Bu stratejik dağılımla Türk kuvvetleri çember içine alınmış oluyordu³. 1868 yılında ise Rusya tarafından kıskırılan Sırbistan'ın Bosna ve Karadağ topraklarının ilhakı vaat edilerek Osmanlı Devleti ve Avusturya aleyhinde Rusya, Prusya ve İtalya ile ittifak kurduğu haberleri alınmıştır. Bu ittifaka Transilvanya'nın ilhakı vaadiyle Eflak da dahil edilmişti. Sırp tüm dikkatlerini Bosna'ya yöneltirken, naiplik de Bosna'da ayaklanma çıkarmak amacıyla çalışmaya başlamıştır. Komiteler kurulmuş ve örgütlenmesi Belgrad ve Çetine tarafından yürütülmüştür. Belgrad'daki komitenin başında Papaz Niçifor Duçiç, Miço Lyubibratiç ve Niko Okan bulunmaktaydı. Bir de Risto Yeiç vardı. Tüm bu kişiler maaşlarını Belgrad hükümetinden almakta idiler⁴. Niko Okan Bosna işlerinden sorumlu iken Lyubibratiç Hersek işlerine bakmaktaydı. Okan'ın 1868'de Bosna için bir alarm projesi olarak hazırladığı plana göre Bosna-Hersek'in kurtuluşu iki etapta olacaktı. İlki halkı ayaklandırmaktı ve ayaklanma önce Hersek'te sonra da Bosna'da çıkarılacaktı. İkinci etapta ise Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş açacak, asi çetelerle birleşecek ve Bosna-Hersek'i kurtardıktan sonra bunu büyük devletlere kabul ettireceklerdi⁵.

Komitenin temasta olduğu kişi naip Yovan Ristiç idi. Diğer naip Blaznavac, Osmanlı Devleti ve Batılı devletlerin Sırp hakkında iyi niyetleri olduğundan ilişkileri bozmama taraftarı iken, Rusya taraftarı Yovan Ristiç ise dış politikada milliyetçi bir çizgi takip edilmesini istemekteydi. O bütün Sırpı birleştirmek için askeri güç kullanılmasına öncelik vermekte ve milli birleşmenin elde tüfekte olabileceğini söylemekteydi⁶.

İsyana katılım için katolikler ve müslümanlar ile bağlantıya geçilmiştir. Katolikler ile papazları aracılığıyla ilişki kurulmuştur. 1869-1870 kışında Batı Hersek Katolik halkının ayaklanma hazırlıkları için bir plan yapan Gırğa Skriç bu papazlardan biriydi.

1869'da bazı müslüman Nikşik beyleri Belgrad'a çağrılarak Türklere karşı harekete davet edilmiş ve karşılığında beylerin topraklarına dokunulmayacağı vaat edilmiştir. Ticaret için Belgrad'a gelen beylerle de temaslar kurulmuştur. Bosna'nın Sırbistan'a barış yoluyla katılmasına çalışılıyordu. Bosna Sırbistan'a katılırsa, Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne ödediği vergi miktarının arttırılması tasarlanmaktaydı.

¹ Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı*, IQ Yay., İstanbul 2011, s. 220.

² David MacKenzie, *Serbs and Russians*, New York 1996, s. 35.

³ Kemal Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C. IX, S. 68-69, 1982, s. 49-50.

⁴ Özkan, *age*, s. 238.

⁵ Baltalı, *agm*, s. 50.

⁶ Özkan, *age*, s. 238-239.

1870'e gelindiğinde Kaptan Oreskoviç, Sırbistan'ın Türklere karşı savaş planını hazırlamıştır. *Bosna bize gelmez, biz Bosna'ya gitmeliyiz* planın parolasıydı ve Bosna Amüslümanları arasında Sırp milliyetçiliğini uyandırmak ve Bosna'da din ayrımı yapmamak planının ilkeleri idi⁷.

Osmanlı Devleti ise Memleketeyn ve Sırbistan taraflarında olan hareketlerden haber alınması için vasıtalar sağlamaya çalışmış ve uygun miktarda para ayırmıştır. Eşkiya reislerinin Sırbistan naiplerinden Ristiç, Rusya'nın Belgrad Konsolosu Çiçkin, Karadağ'da Prens Nikola, Bosna-Hersek'te Rusya konsolosları, Ragusa'da Rusya konsolosu ve baş katibi olduğunu Osmanlı Devleti bilmekteydi⁸. 1860'ların sonlarında Bosna-Hersek'te ortam bozulmaya başlamış ve 1869'da Rus destekli Slav tahrikçilerinin aranıp bulunması için Osmanlı Devleti harekete geçmiştir. Mostar yakınındaki Jitomisliç Ortodoks Manastırı'ndaki Sırp propagandasının peşine düşülmüştür⁹.

Planların ve gizli örgütlerin yanında bir eğitim örgütü olarak 1866 yılında kurulan Sırp Gençlik *Omladinist* Hareketi de vardı. Hareketin görevi *birleşmiş gençlere ilmin ve gerçeğin yardımıyla Sırp milletini tanıtmak ve geliştirmek* idi¹⁰. Omladina, Ortaçağ Sırp Krallığı'nın yeniden kurulmasını hedefliyordu. Sırlar özerk Sırbistan dışında Habsburg İmparatorluğu'nda, Karadağ'da, Bosna ve Hersek'te ve Eski Sırbistan'da yaşadıklarından, Omladina Bosna ve Hersek'i Sırbistan'a ilhak etmek istiyordu. Ayrıca Eski Sırbistan ve Makedonya'yı da ilhak ederek Karadağ ile birleşme de öngörüyordu. Sv. Miletic önderliğindeki bu hareket 1871 sonbaharında Hersek'te ve sonra da Bosna'da çıkacak bir ayaklanma ile Karadağ, Bosna-Hersek, Sırbistan ve Bulgaristan'ı kapsayacak büyük bir bağımsız devlet kurma planı yapmıştır. Bu plan Sırp Hükümeti'ne bildirilmiştir. Böylece iş birliği sağlanmaya çalışılmış ve Sırbistan'ın gerektiğinde harekete geçmesi istenmiştir. Yapılacak savaşa Karadağ da katılacaktı fakat Karadağ'ın ayaklanma hazırlıklarında parmağı görüldüğünden ve Sırbistan ile Karadağ'ın arasında rekabet olduğundan bu teklif reddedilmiştir. Sırp hükümeti 1871'de *Yugoslav Birliği Cemiyeti* adlı yeni bir örgüt kurmak istemiş ve Omladinistlerin çalışmalarını kendi ellerine almak istemiştir. Bundan memnun olmayan bazı Omladinist çevreler ise Çetine'de *Sırların Birleşme ve Kurtuluş Birliği*'ni kurmuşlardır¹¹. Belgrad ve Novisad'da şubelerini açan bu cemiyet Sırp hükümetinin yardımı olmadan Bosna'da ayaklanma çıkartmak, Sırların yaşadığı bölgelerde komiteler kurmak ve Sırp topluluklarının dostlarıyla bağlantılar kurmak istemekteydi. Belgrad ve Çetine arasındaki rekabeti önlemek ve ulusal kurtuluş hareketini tek bir merkezden idare etmek isteyen bu cemiyet başarılı olamamıştır. 1868'den sonra bu iki sülalenin barıştırılma çabaları başarısızlığa uğramıştır¹².

Gençlik hareketinin yanı sıra sosyalistler de çalışmalara başlamıştır. Svetozar Markoviç önderliğindeki Sırp İhtilalci Partisi 1871-1872'de Osmanlı topraklarında ulusal ve sosyal bir ihtilal hazırlamaya başlamıştır. Rus ihtilalcileriyle de temasları olan bu parti ayaklanmayı kendileri çıkarmayı ve Sırp ile Karadağ hükümetlerini de savaşa katmayı tasarlamıştır. Diğer örgütler ise Sırbistan ve Karadağ'ın bir anlaşma yaparak savaşı beraber çıkarmalarını istiyorlardı. 1872'de *Şumadiye Bölgesi İhtilalci Ana Komitesi* ve arkasından Novi Sad'da *İhtilalci Kurtuluş Merkez Komitesi* kurulmuştur. Rusya bu komitelerin ihtilalci harekete dönüşmesinden korkmuş ve Sırp hükümetinden bunların yasaklanmasını istemiştir. Çünkü Sırp sosyalistlerinin Rus ihtilal muhalefet çevreleriyle ilişkisi vardı. Dolayısıyla bu örgütlerin Sırp hükümetiyle iş birliği çabaları sonuca ulaşmamış ve engellenmiştir¹³.

⁷ Baltalı, agm, s. 50.

⁸ Özkan, age, s. 240.

⁹ Noel Malcolm, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul 1999, s. 217.

¹⁰ Baltalı, agm, s. 52.

¹¹ Özkan, age, s. 240-241.

¹² Baltalı, agm, s. 53.

¹³ Özkan, age, s. 241-242.

1872 yılında Belgrad, Sırbistan'ın bağımsızlığını ilan etmeye ve onu Bosna, Hersek ve Eski Sırbistan (Kosova) ile birleştirmeye ve böylece Büyük Sırbistan'ı yaratmaya hazırlanmıştır¹⁴. Belgrad'da ve Avusturya'nın Slav olan yerlerinde çıkan gazetelerde de Bosna'nın Sırbistan'a katılacağına dair birtakım haberler çıkmış ve vilayette kargaşa artmıştır. Bosna'nın kuzey taraflarında özellikle Bihaç çevresinde bazı ihtilal belirtileri bulunduğu haberi alınmış, Yenipazar sancağındaki kazalarda da gayrimüslim halkı Karadağ ve Sırbistan'a meylettirmek isteyen kişiler yakalanmıştır. 1872'de Hersekli göçmenler Belgrad'da toplanmış ve 1873'te Karadağ'ın desteğiyle bir ayaklanma başlatma kararı almışlardır. Bu sırada Karadağlılar taraftar kazanmaya çalışırken Sırlar da silah ve savaş mühimmatı tedarikinde bulunmaktaydılar¹⁵. 1872'de Bosnasaray Rus Konsolosluğu'ndan Viyana Komitesi'ne gönderilen şifreli telgrafta da “*Belgrad'daki şenliklerin derin ve iyi tesirler meydana getirdiği, Bosnasaray'ın zengin ve ileri gelen yurtseverlerinin galeyana gelerek kendisini ziyaret ettiği, Osmanlı Devleti ve Sırbistan arasında bir savaş çıkarsa gönüllüleri teçhiz için varlıklarından yarısını fedaya hazır olduklarını bildirdikleri*” belirtilmiştir. Onların yurtseverliklerini alkışlayarak, durumu imparatorluk hükümetine bildireceğini vaat ettiğini, savaş çıkması ihtimali ile ilgili bunun için müsterih olmaları ve şu aralık çarpışmaya girilirse bile bunun pek de uzak olmadığını, Sırbistan'ın savaşa hazırlandığını, bütün evlatlarının yardımına muhtaç olduğundan gönüllü teçhiz etmek niyetlerini tatbik etmelerini tavsiye ettiğini, yurt uğruna feda etmek istedikleri bağışlarını Prens Milan'a teslim etmek üzere cemiyetleri üyelerinden iki kişiye vermeleri ve Belgrad'a göndermelerinin kararlaştırıldığını bildirmiştir. Yine Ragusa'da Rusya Viskonsolosu Viyana Komitesi'ne gönderdiği şifreli mektupta:

Kara Biberoviç'in becerikliliği ve azmiyle Karadağ'ın emellerine hizmet ederek birçok taraftar peyda ettiği, hatta Katoliklerden de Prens Nikola'nın tebaasıyla birleşmeye meyletmeye başlayanlar olduğu, Ragusa'ya Sırbistan'ın “Milada Sırbadya” (Mlada Sırbıya) Cemiyeti'nden iki memur gelerek kendisiyle görüştüğü ve kütüphane kurmak için Hersek ve Dalmaçya manastırlarını ziyaret edeceklerini söylediklerini, dört aylık bir dolaşmadan sonra Mostar'a dönen Kara Biberoviç'in imparatorluk Hariciye Nezareti ile Petersburg'da hükümet ricaline Hersek ahalisi tarafından yazılmış birçok mektup ve arzuhal getirdiğini belirtmiştir¹⁶.

Bu sırada Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki bütün Slavlar için toptan bir ayaklanma çıkarmaya hazırlanmaktaydı¹⁷. 1872'de Belgrad'da toplanan Hersekli mülteciler Çar'ın 1873'teki Viyana ziyareti sırasında ona bir memorandum göndermişler ve kendilerini yalnız bırakmamasını rica etmişlerdir¹⁸.

Rusya'nın Belgrad General Konsolosluğu'ndan yine Viyana Komitesi'ne gönderilen şifreli telgrafta “*Merkez Komitesi'nin 30 Ağustos 1872 tarihli talimatnamesi hükümlerine uygun olarak Kurtuluş Cemiyeti'nin başarıyla kurulmakta olduğu, Bay Ristiç'in cemiyetin geçici başkanlığını kabul ettiği, Sırbistan'ın bütün muvazzaf subayları ve birçok da milli askerlerinin cemiyete büyük bir hevesle üye yazılmaya başladıkları*” bildirilmiştir. Müracaat edenlerin çokluğundan *Milada Sırbadya* gazetesi idarehanesinden başka Millet Gazinosu'nda ve Bay Leşyanın'ın evinde de ayrı ayrı şubeler açmaya mecbur olduklarını, Bosna'da da işe başlamak ve oradaki konsoloslarla anlaşabilmek için Zrakoviç'i Bosnasaray'ına gönderdiğini, *Milada Sırbadya* tarafından Bosna'ya gönderilen ajanların Papaz Duçiç, Papaz A., D.İ., S.A., M.F. ve M.S. olduğunu belirtmiştir¹⁹.

¹⁴ MacKenzie, *age*, s. 35.

¹⁵ Özkan, *age*, s. 242-243.

¹⁶ Halil Sedes, *1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, Başlangıç I. Kısım, 2. Baskı, İstanbul 1946, s. 254.

¹⁷ Özkan, *age*, s. 243.

¹⁸ Özhan Kapıcı, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 440.

¹⁹ Sedes, *age*, s. 255.

Slav Yardımlaşma Cemiyetleri ve Rusya Dışişleri Bakanlığı ilişkileri içerisinde Balkanlar'da görev yapan Rus konsoloslukları ve misyon temsilcilikleri kendilerine özgü bir yere sahip olmuştur. Balkanlar'daki Rus Konsoloslukları Slav Komiteleri'nin bölgedeki faaliyetlerine ellerinden geldiğince yardım etmişlerdir²⁰. Şifreli telgraflar bu yardımların göstergesidir. Belgrad Ajanlığı'ndan Viyana Komite'sine gönderilen bir diğer şifreli telgrafta ise “*İmparator hanedanı üyesi tarafından Sırbistan'a gönderilmek üzere hediye edilen silahların Belgrad'a ulaştığı ve bunların naklinin Mösyö G.'nin sarfettiği gayret ve gösterdiği işbilgisi sayesinde Tuna boyu hükümetlerinin dikkatlerini çekmeden pek çabuk ve düzgün bir şekilde yapıldığı*” bildirilmiştir. Karadağ Prensi Nikola ise Rusya İmparatorluğu Velihahtı Prens Konstanten'e gönderdiği mektupta 12.000 Kranka, 4.500 Berdan tüfeği ile 8.600 Amerikan tabancası, 17.000 süvari kılıcı ve 3 dağ bataryası depoladıklarını, imparatorluk hükümetinin vadetmiş olduğu havan toplarıyla mitralyözler, fişek ve mühimmatıyla birlikte 25.000 Amerikan karabinasının gelişinden sonra savaşa girişmek imkanlarını elde etmiş olacaklarını belirtmiştir. Ülkenin içinde ve sınırlarına yakın yerlerdeki gençlerden de yüzlercesini seferber ettirdiğini ve Reçka ve Neğuş'a getirterek bunlara Avrupa silahlarını kullanmasını öğrettirdiğini, böylece ihtiyaç zamanında talim görmüş savaşa hevesli 30.000 kişi elde etmenin mümkün olacağını, onları düşündüren şeyin önüne geçemedikleri Osmanlıların silahlanması ve tahkimatı olduğunu, Osmanlıların Arnavutluk ve Hersek'e aşılması mümkün olmayacak tertibat ve tahkimat yapmaktan geri durmadıklarını belirten Nikola, Prens Konstanten'den tekrar silah, cephaneye ve mühimmat göndertmesini istemiştir²¹. Sırp hükümeti de Sırp ordusuna asker almaya devam ediyordu. Avusturya fabrikalarında üretilen silahlar da Sırbistan ve Karadağ'a sokulmaktaydı. Bunun engellenmesi istenince Avusturya'da ihracatın serbest olduğu ve hükümetin müdahalesinin ticaretle uğraşanlar tarafından kabul edilmeyeceği belirtiliyordu. Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Slavlar için toptan bir ayaklanma çıkarmaya hazırlanırken, Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgal edileceği haberlerinden rahatsız olan kabile reisleri 1874 yılında yeni bir ayaklanma çıkarma kararı almışlardır. Bu sırada Memleketeyn, Sırbistan, Karadağ ahalisinden olup, ihtilale gayret edenlerin, Bulgaristan'daki fesat erbabıyla birlikte bir ihtilal çıkarmak istedikleri bilinmekteydi. Bunların Bosna ve Hersek taraflarında çok miktarda gizli silahları ve bunun için harcayacakları çok paraları olduğu, bu fesada Karadağ prensinin de dahil olduğuna dair ihbarlar alınıyordu. Sırbistan ise millet askerini kuvvetlendirmeye çalışıp, asker yazıp talimleriyle meşgul olmaktaydı. İlkbahara saldırabilecekleri ve Sırp'ların bir grubunun Aleksandr'ın oğluna diğerinin Milan'a yöneldiğini, Babiali'nin Aleksandr'ın oğlu Pier (Petar) Karacorçeviç'in prensliğe geçmesi için çalıştığı gibi haberlerin Belgrad'da yayıldığını Sırbistan'a gönderilen casus bildirmiştir²².

2. İsyanın Başlangıcı ve Gelişimi

1874 yılında hasat mevsimi kötü geçmiştir²³. Dolayısıyla bu yılda Bosna ve Hersek'in büyük bir bölümünde kıtlık yaşanmıştır²⁴. Hasadın iyi olmaması ve kötü ürün alınmasına rağmen vergi tahsildarları köylüleri ödeme yapmaya zorlamıştır²⁵.

13 Nisan 1875'te ise Hersek Sancağına bağlı Nevesin kazası köylerinden Dabre ve Zovidol köyleri halkından²⁶ 160 kişi²⁷ ağnam resminin ağırlığını ve mültezim ile memurların kendilerine kötü

²⁰ Mahir Aslan, *Osmanlı'nın Balkanlar Bölgesinde Panislavist - Ortodoks Düşüncenin Oluşumunda Slav Yardımlaşma Cemiyeti'nin Rolü (1859-1878)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 164-165.

²¹ Sedes, *age*, s. 262.

²² Özkan, *age*, s. 243-245.

²³ Malcolm, *age*, s. 219, Georges Castellon, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yay., İstanbul 1993, s. 330.

²⁴ Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999*, çev. Mehmet Harmanlı, Sabah Kitapları, İstanbul 2001, s. 104.

²⁵ Özkan, *age*, s. 243-245.

²⁶ Zafer Gölen, “Osmanlı Yurdu Olan Bosna – Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar”, *Belleten*, C. LXXIV, S. 270, Ağustos 2010, s. 454, Sedes, *age*, s. 78.

davranmasını gerekçe göstererek Karadağ'a iltica etmişlerdir²⁸. Burada birkaç ay kalan ve Karadağ prensine iltica sebeplerinden şikâyetle bulunan Herseklilere Prens Nikola, şikayetlerini İstanbul'daki Rus elçisi İgnatiev'e yazıp, haksızlıkların araştırılmasını sağlayacağını söylemiştir. Osmanlı Devleti'nden çekinen ve mültecilere bakacak gücü olmayan Karadağ, İgnatiev'in aracılığı ile Herseklilerin geri dönmesini sağlamıştır. Ancak Karadağ'da buldukları zaman Karadağ, Rus ve Sırp unsurları ile ilişkiye geçen ve isyan planları ve hazırlıkları yapan Hersekliler Nevesin'de kahramanlar gibi karşılanmışlardır. Babıali'nin affediciliği de zaaf gibi algılanmıştır. Nevesin sakinleri dönüşlerinden bir müddet sonra kendilerine zulmedildiği, vergi ödemeyecekleri gibi bahanelerle ayaklanmışlardır. Kaza müdürünü kaçmak zorunda bırakıp, kendilerini önlemek isteyen zaptiye erlerini de öldürmüşlerdir. Yollar kesilip köprüler tutulmaya ve Müslümanlar öldürülmeye başlanmıştır. Böylece isyan resmen başlamıştır²⁹.

Temmuz 1875 sonlarında Mostar'dan Nevesinye'ye doğru yol alan müslüman tüccarların kervanı Çetna Polyana düzlüğüne çıkmıştır. Burada Nevesinye bölgesinin en ünlü eşkiya reisi Pero Tunguz, müslüman komutan Yüzbaşı Karminiç'i vurmuş ve Nevesinye Birliği'nin ilk silahı atılmıştır. Tunguz'un 50 kişilik çetesi müslümanların 10 tanesini öldürüp kervanın silah, cephane, şeker ve kahve yükünü alarak kaçmışlardır³⁰.

Konsolos vekili Freeman ise Sir Henry Elliot'a gönderdiği bir yazıda, "bu hareket ilk olarak Griedor bölgesindeki Kozarats'da başladı ve 18 yıl kadar önce Bosna'da ünlü bir haydut olan Pezzia'nın kışkırtmasıyla başladığı söyleniyor" demiştir. Pezzia'nın uzun yıllar İstanbul'da hapiste kaldığını ve sonra cezasını tamamlamak üzere Bosna'ya gönderildiğini fakat kaçmayı başararak o zamandan beri Sırbistan'da yaşadığını belirtmiştir. İsyancıların ilk olarak Banyaluka'dan Gradiška'ya giden yolu ve telgraf telini kestiklerini, sınır boyundaki nöbetçi kulelerinden birkaçını yaktıklarını ve bir astsubay ve iki eri öldürdüklerini, daha başka bir ya da iki şiddet eylemi veya cinayet gerçekleştirdiklerini ekleyerek sayılarının 300 ile 600 arasında değiştiğini bildirmiştir. Bir konsolosun "haydutlar, hapishane kuşları ve çingeneler" olarak tanımladığı bu kuvvetin sayısı giderek artacaktır³¹.

İsyan başladıktan sonra Bosna Valisi Derviş Paşa ayaklanmaya hemen müdahale etmemiş ve Babıali'nin görüşünü sormuştur. Sadrazam Esad Paşa ise Karadağ ve Rusya'nın müdahalesine meydan vermemek için asilere kuvvet değil nasihatçi gönderilmesi talimatını Derviş Paşa'ya vermiştir. Asilerle uzlaşmak için bölgeye Haydar Bey ve Petrarci Efendi gönderilmiş ancak asilerin uzlaşmayacağı anlaşılmıştır. Derviş Paşa da asker kullanılmasını veya Karadağ sınırına bir Türk komiser gönderilmesini istemiştir. Komiser olarak görevlendirilen Constant Efendi ve Hasan Paşa Nevesin'e gidince asilere silahlarını bırakırlarsa şikayetlerinin dinleneceği ve inceleneceğini söylemişlerdir. Ancak asiler önce kendi şartlarının kabulünü istemişler, dolayısıyla görüşmeler kesilmiştir. Osmanlı Devleti, 5 Ağustos 1875'te genel af ilan etmiş ve imparatorluk yetkililerine itaat edilmesini isteyen imparatorluk resmi bildirgesi yayınlanmıştır. Ancak bunlar işe yaramamış ve kendilerine kuvvet kullanılmamasından dolayı şımaran asiler isyan sahalarını daha da genişletmişlerdir. Nevesin'de başlayan isyan tüm Hersek'e ve Bosna'nın bazı alanlarına yayılmıştır. Osmanlı Devleti 4.200 kişilik bir kuvveti bölgeye gönderirken, ayaklanmaya müdahalede geciken Sadrazam Esat Paşa azledilmiş ve

²⁷ BOA, Y.EE. 10/21 1327.R.06 (27.04.1909), Ayşe Özkan, "Sırbistan'ın Bosna – Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, Nisan 2016, s. 854, Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat-Tarihi Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yay., İstanbul 1983, s. 51. Bu sayıyı Baltalı ve İngiliz Konsolos Holmes 164 olarak vermektedir. Baltalı, agm, s. 54 ve John Mill, *Avrupa'da Osmanlılar*, Dorlion Yay., Eskişehir 2024, s.77.

²⁸ Gölen, agm, s. 454.

²⁹ Özkan, *age*, s. 246.

³⁰ Glenny, *age*, s. 104.

³¹ Mill, *age*, s. 77-85.

yerine Mahmud Nedim Paşa getirilmiştir. Ancak devamlı dış destek alan Hersek isyanı sayesinde Hersek savaş meydanı haline gelirken Osmanlı Devleti çok güç duruma düşecektir³².

3. İsyana Dış Yardımlar

Genel affın ilan edildiği 5 Ağustos'ta durumlar daha ciddi hale gelmiştir. Aynı tarihte, Fransa'nın St. Petersburg Büyükelçisi General Le Flo, Dışişleri Bakanı Dük Decazes'e gönderdiği raporunda Hersek'le ilgili haberlerin daha ciddi olduğunu belirtmiştir³³. 10 Ağustos'ta ise Turquie gazetesi, Hersek'ten alınan bilginin işlerin daha ciddi hale geldiğini gösterdiğini belirtmiştir. İsyancı çetelerin düz alanlara incek kadar güçlenmeye başladığına ve Trebinye'ye saldırdığına işaret etmiş ve gittikleri yerlerde her şeyi yakıp yağmaladıklarını belirtmiştir³⁴. General Le Flo da "15 gün önce 300 kadar olan asilerin sayısı bugün 7.000 ve silah ve cephaneye donanmış durumdadır... Kaygılandırıcı başka bir durum ise her zaman bu tarz karışıklıkların dışında kalmış olan Katoliklerin bu kez isyanlara katılıyor olmaları, başlarında bir piskoposun olduğu söyleniyor" diye yazmıştır³⁵. Turquie gazetesi de Dalmaçyalı ve Karadağlılardan oluşan yaklaşık 3.000 kişilik bir birliğin Mostar ile Hevectue arasındaki iletişimi kesmeye çalıştığını, Dalmaçya'da isyancılara katılan 250 kişinin Berinkle'yi ele geçirdiğini ve neredeyse tamamı Dalmaçyalılar'dan oluşan 1.500 kişilik bir grubun da Bocktche'ye doğru ilerlediğini yazmıştır. Gazete "isyancılar açısından ciddi bir direnişi beklememize sebep olan şey, Dalmaçya ve Karadağ'daki dindaşlarından aldıkları para ve malzeme desteğidir. Aynı zamanda Türk - Sırp sınırında Sırp ordusunun birliklerinin varlığının isyancıları cesaretlendirmek için hesaplı bir şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir" diye de eklemiştir³⁶. İngiltere'nin Ragusa Konsolosu Taylor da Dalmaçya'daki Panislavist komitelerin ayaklanma için yürüttükleri yardım organizasyonlarına dikkat çekerken Saraybosna Konsolosu Holmes ise Dalmaçya ve Hırvatistan'da büyük bir (Panislavist) tahrik olduğunu, Agram, Ragusa ve Triyeste'de yardım komiteleri kurularak asilere önemli miktarda para toplandığını bildirmiştir³⁷. 13 Ağustos'ta İstanbul'a ulaşan bilgilerde 11 Ağustos'ta Dalmaçyalı 600 kişilik bir grubun Hersek'e girdiği belirtilmiştir. Bu grubun Karadağ topraklarından yürüyerek geçip Hersek'e gittiği ve geçişlerinin engellenmediği varsayılmıştır. Çünkü bu yeni grubun doğrudan Dalmaçya'dan Hersek'e geçmiş olamayacağı düşünülmüştür³⁸. Güney Avusturya'da bulunan Poelten'de konuşlanmış keskin nişancı taburunun Dalmaçya'da bulunan Budda'ya doğru yola çıkacağı ve Trebinye yakınlarında meydana gelen çatışmayı Türklerin kazandığı Viyana'dan bildirilmiştir³⁹. Yine Viyana'dan gelen telgrafta Trebinye'de toplanan isyancılara 200 Alman ve Belgrad ve Ragusa'dan gelen 30 gönüllünün katıldığı, Nevesinye yakınlarındaki Türk birliklerinin yenilgisinin teyit edildiği bildirilmiştir⁴⁰. Trebinye'deki kamptan gönderilen ve *Deutsche Zeitung* gazetesinde yayınlanan bir mektup ise blokajdaki birliklerin Avusturya ve İngiltere fabrikalarından gelen arkadan dolma silahlarla donatıldığı bilgisini teyit etmiştir. Birlikler içinde birçok Avusturyalı gönüllü olduğundan disiplinin mükemmel seviyede olduğu, Priyepolye ile Karadağ sınırındaki bütün bölgenin isyancıların elinde olduğunun söylendiği ve Hersek ile Bontrelia arasındaki iletişimin kesilmiş olduğu Viyana'dan alınan haberde belirtilmiştir. Ayrıca Triyeste'den gelen bir mektupta oradaki Sclavonia komitesinin isyancılara 40.000 adet tüfek ve çok bol miktarda cephane, un, pirinç ve konserve gıda gönderdiğini öne sürmüştür⁴¹. Bosna gazetesi isyancıların arasında

³² Özkan, *age*, s. 246-247.

³³ Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 1re SÉRIE (1871-1900), Tome Second (1re Juillet 1875-31 Decembre 1879), Libraire-éditeur: Alfred Costes-L'Europe Nouvelle, Paris, MCMXXX, s.1, General Le Flo'den Dük Decazes'e, 5 Ağustos 1875.

³⁴ TNA, WO 106/1, s. 193.

³⁵ Documents Diplomatiques Français (1871-1914)... s. 1. General Le Flo'den Dük Decazes'e, 5 Ağustos 1875.

³⁶ TNA, WO 106/1, s. 193.

³⁷ Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panislavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Belleten*, C. LXIX, S. 256, Aralık 2005, s. 931.

³⁸ TNA, WO 106/1, s. 194.

³⁹ TNA, WO 106/1, s. 197.

⁴⁰ TNA, WO 106/1, s. 193.

⁴¹ TNA, WO 106/1, s. 201.

bulunanların ekserisinin Dalmaçya, Karadağ ve İtalyalı olduğunu, görünüşlerinden hemen kendilerini belli ettiklerini hatta aralarında Avusturya-Macaristanlıların da olduğunu belirtmiştir. Basiret gazetesi ise bazı İtalyanların isyancılara destek vermek için gittiğini ve bu gidenlerin Garibaldi'ye çalışan kişiler olduğunu yazmıştır⁴².

İspanya'nın İstanbul elçisi Conte de 17 Ağustos tarihli raporunda Herseklilere yardıma giden Karadağlı birliklerin yanı sıra imparatorlarının rızası ile hareket ettikleri izlenimini vermek için Avusturya bayrağı donanmış 3.000 Dalmaçyalı'nın da Hersek'e girdiğini belirtmiştir. Conte bir diğer raporunda Hersek isyanının Karadağ, Dalmaçya ve Sırbistan'dan gelen gönüllüler ile her geçen gün alevlendiğini ve Bosna'daki Banyaluka bölgesine kadar yayıldığını ifade etmiştir. Çok sayıda Hırvat'ın yaşadığı İstanbul'da bile, asilere gönüllü ve para gönderen gizli bir komitenin kurulduğunu da eklemiştir⁴³. Dalmaçya, Slovenya ve diğer Hırvatistan bölgelerinde de yardım komiteleri kurulmuştu ve Hırvatlar ayaklanmaya sempati duymakta idiler⁴⁴. İngiliz Konsolos Holmes da isyancılara desteğin Panslavist dernekler başta olmak üzere Dalmaçya halkından geldiğini belirtmiştir. Karadağ'ın tutumuna karşı da kızgınlığını saklamamıştır. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Elliot ise Panslavist hareketler yürüten Rus konsoloslarının rolünü gözden kaçırmamıştır. Dubrovnik'teki Rus konsolosunun isyancılara kendi evini açmasını açık bir destek ifadesi olarak nitelmiştir. Ragusa (Dubrovnik)'deki Rus konsolosu Yonin, asi şefleri ile evinde buluşmuş ve planlar yapmıştır. Öldürülen bir asi şefi için de konsolosluktaki Rus bayrağını yarıya çekirmiştir⁴⁵.

Zadar, Trieste, Zagreb, Dubrovnik, Lyublyana komitelerinin yanı sıra İtalya'nın Roma, Milano, Bolonya şehirlerinde de komiteler kurulmuş, Kuzey Amerika ve Yeni Zelanda'da yerleşmiş olan Slavlar dahi ayaklanmaya yardım etmişlerdir⁴⁶. Sırbistan, Slavonya, Hırvatistan, Slovenya ve hatta Rusya'dan gönüllüler gelmiştir. Bazı İtalyan Garibaldi yandaşları ile Johanna Paulus adlı Hollandalı bir maceraperest de gelmiştir⁴⁷. Hersekli erkek kıyafeti giyen bu Hollandalı kadın, isyancıların lideri Lyubibratiç ile sahaya çıkmıştır. Konsolos Brock, onun Trieste'ye varışını "*sempatizanların büyük kısmı tren istasyonuna ulaştı ve çok sayıda polise rağmen "Jivio ve Viva İtalya" sloganlarıyla coşkulu bir sempati gösterisi yaptı*" şeklinde anlatmıştır⁴⁸.

İsyan eden asilere Slav yardım komitesi, Rusya'nın tamamına dağılan şubelerinin katılımıyla 1875 yılında 100.000 rubleden fazla bir meblağ göndermiştir⁴⁹. Odesa'daki Sloven gönüllü komitesi Bosna'da kalanlara yardım ettiği gibi Petersburg komitesi de Rusya'da her çeşit yardım toplamak için Çar'dan izin istemiş ve kabul edilmiştir. *Rus Kızılhaçı, Yaralı ve Hasta Askerleri Tedavi Derneği, Petersburg Yardımseverler Derneği* de Karadağ'daki yaralılara yardımda bulunmak için Vasilyçikov başkanlığında birlikler göndermiştir. O gelirken Rusya'dan Karadağlı asilerin ailelerine fazlaca para getirmiştir. Rusların öncesinde buraya Kızılhaç adına İsviçreli doktorlar gelmiş ancak Ruslar gelince geri dönmüşlerdir.

Ağustos 1875'te Karadağ prensi asileri destekleme kararı almış ve harekâtı Karadağ'dan yönetmek üzere Karadağlı asilerin başına kayınbabası Petar Vukoviç geçmiştir. Hersek'e gidecek Karadağ birliklerinin başına da Peko Pavloviç geçirilmiştir⁵⁰. Hersek asilerinin başında Sırbistanlı

⁴² Sezer Çoban, *Bosna Gazetesi'ne Göre 1875 Hersek İsyanı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022, s. 67-77.

⁴³ Tufan Turan, "İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı", *Bellekten*, C. LXXXII, S. 294, 2018, s. 641-647.

⁴⁴ Baltalı, agm, s. 58.

⁴⁵ Amina Lıla, *Osmanlı Bosna'sında İngiltere'nin Konsolosluk Faaliyetleri (1857-1878)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 79-86.

⁴⁶ Özkan, age, s. 250.

⁴⁷ Malcolm, age, s. 220.

⁴⁸ Mill, age, s. 187.

⁴⁹ Hasan Demiroğlu, *Rusya'nın Balkan Siyaseti*, Selenge Yay., İstanbul 2022, s. 251.

⁵⁰ Özkan, age, s. 248-250.

Lyubibratiç'in yanısıra Pavloviç de olacaktır⁵¹. Ayrıca Karadağ prensi kendi fiili kuvvetlerini de Hersek'e göndermiştir. Ahmet Muhtar Paşa da, Gaçkaya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı asilerle birlikte savaşan 7.000 civarında Karadağlı olduğunu, savaş düzeni içindeki bu toplulukla Prens Nikola'nın açıkça savaşa girişmiş olduğunu bildirmiştir. Prens Nikola ayaklanmaya yardım etmenin dışında devamı içinde asilere yardımı sürdürmüş, asilerin önde gelenlerine ödülleri vermiştir. Konsolos Taylor da ayaklanmayı Karadağ'ın gizlice yönettiğini bildirmiştir⁵². Mostar'daki İngiliz Konsolos Holmes ise Karadağ'ın tarafsız olduğunu iddia etse de ayaklanmanın en aktif partizanı ve destekçisi olduğunu belirtmiştir. Rusya'dan fakirler ve yaralı asiler için hatırı sayılır meblağda para aldığını ancak bu paranın prensin ve onun senatörlerinin cebine gittiğini, kendisine faydalı bu durumun onlar için tercih edilir olduğunu, aynı zamanda savaş hazırlıklarının devam ettiğini de eklemiştir⁵³.

Asilere yardım etmek üzere Hersek'e gelmiş olan bir hayli İtalyan gönüllüleri Luid vapuruyla Trieste'ye ulaşmışlardır. Onların ifadelerine göre silahları ve elbiseleri asiler tarafından gasbedilmiş ve bozgunluk, açlık ve susuzluğa tahammül edecek halleri kalmadığından ülkelerine dönmeye karar vermişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Viyana elçisi de “eğer uğurlarında can feda edecekleri adamların mahiyetini layıkıyla bilmiş olsalardı hiç bir zaman mesken ve yurtlarını bırakıp gelmezlerdi” demiştir⁵⁴. Prens Gorçakof ise Osmanlı Devleti'nin St. Petersburg elçisine Avusturya devletinin sınırda bulunan kordonları kuvvetlendirdiğini ve Garibaldi takımından birçok şahsı tevkif ettiğini ve kendisinin de Karadağ ve Sırp beylerine tebligatta bulunulması için Rusya memurlarına gereken talimatı verdiğinden bu suretle bir taraftan Sırlar ve Karadağlıların müdahalesinin men olunacağı ve ecnebi serserileri kovmak ile beraber ıslahat da uygulandığı halde artık ihtilalin çok sürmeyeceğini atlatılacağını söylemiştir⁵⁵.

Yaklaşık 19 nefer gönüllü Bosna'dan gayet fena halde dönmüştür. Osmanlı Devleti'nin Semlin başşehbenderi de “bu serseriler Bosna ve Hersek'e giderlerken Belgrad'da vesair yerlerde mızıklar vesair türlü gösteriler ile uğurlanmışlar iken şimdi dönüşlerinde nefretle kabul edilmişlerdir” diye yazmıştır⁵⁶. İlginç olan şudur ki isyan bölgesine sadece asilere yardıma gidilmemiştir. Jirkarkler isimli bir İngiliz de sadrazamlığa verdiği dilekçesinde Hersek'deki isyanın henüz devamı sebebiyle orada bulunan askeri redif taburlarından birinde gönüllü sıfatıyla istihdam edilmek istediğini belirtmiştir. Bu isteği garip görünse de bunu icab eden sebeplerin Hobart Paşa⁵⁷ tarafından arz edileceğini ifade etmiştir⁵⁸.

4. İsyanda Sırbistan'ın Tutumu

Hersek isyanı başladığında Sırbistan'ın kendi içinde de karışıklık mevcuttu. 1874 yılında yapılan seçimleri Yovan Marinoviç kaybetmiş ve Ocak 1875'te yeni kabine kurulmuştu. Ancak yeni kabinede de sorunlar olması dolayısıyla Ağustos 1875'te yeniden seçim yapılmış ve seçimden sonraki gün de liberallerin çoğunluğu oluşturduğu kabine düşmüştür. Stefanoviç kabinesinin yenilgisinden sonra yeni bir kabine kurulması gerekmiştir. Yeni kabine kurulması için Prens Milan kabine üyelerine müracaat etmiştir. Üyelerin hepsi de, ilerisini düşünmeden girilen bir hareketle ülkeyi tehlikeye atacak bir sorumluluktan ve etkili olmazlarsa yöneltilebilecek milli davaya duyarsızlık suçlamalarından korkmuşlardır. Dolayısıyla hiç kimse böyle bir sorumluluk almak istememiştir. 1874 ve 1875 seçimlerinde millet meclisinde liberaller büyük bir çoğunluk kazanmış ve Milan ile liberaller

⁵¹ Fehmi Nuza, “1293 (1877/78) Osmanlı - Rus Seferi”, *Türk Kültürü*, S.179, 1977, s. 656.

⁵² Özkan, *age*, s. 248.

⁵³ Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012, s. 189.

⁵⁴ BOA, HR.TO. 121/119 12.10. 1875.

⁵⁵ BOA, Y.EE. 77/15 26.M.1293 (22.02.1876)

⁵⁶ BOA, HR.TO. 121/156 07.11.1875.

⁵⁷ Hobart Paşa hakkında bkz. Charles Hobart Hampden, *Hobart Paşa'nın Anıları*, çev. Derin Türkömer, haz. Kansu Şarman, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.

⁵⁸ BOA, HR.TO. 515/58 26.09.1875.

arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Liberallerin savaş yanlısı, Milan ve muhafazakarların ise buna karşı olması anlaşmazlığın sebebiydi. Aslında gerçek sorun Sırbistan'ın Bosna-Hersek'teki yurttaşlarına yardım edip etmeyeceği ve Osmanlı Devleti ile savaşın olup olmayacağı idi.

Milan, isyan başladığında Viyana'da idi⁵⁹. O Viyana'da imparator ile mülakatta bulunmuş, sonrasında Kont Andrassy tarafından kabul edilmiştir. Rus elçisi Novikoff ve Alman elçisi Schveinitz de onu Viyana'da ziyaret etmişlerdir. Prens Milan'a üç büyük devletin temsilcileri, kendilerinin yardımına güvenmemesini ve Hersek vatandaşlarının ayrılıkçı emellerini teşvik edecek bütün girişimlerden kaçınmasını istemişlerdir⁶⁰. Milan Belgrad'da yok iken Stefanoviç kabinesi halkın yaygarasına kapılmış ve mevcut durumu gözardı etmiştir. Dolayısıyla bağlı oldukları Osmanlı Devleti ile ilişkiler tehlikeye düşmüştür. Viyana'dan dönüşünde Milan, Belgrad'da devlet adamları, askerler ve halk dışında bir de asker kıyafetleri içindeki gönüllü birliği tarafından karşılanmıştır. Ancak bu gönüllü birliğinin Türklerle savaşmak isteyen çılgınlıklarını duyan Milan dehşete düşmüş ve konumunun oldukça vahimleştiğini de birkaç kişiye söylemiştir. Ağustos 1875'teki seçimler böyle bir milliyetçi atmosfer içinde yapılmıştır⁶¹.

Konsolos White, Sir Henry Elliot'a gönderdiği raporunda prensin bakanlara Skupştina (Mili Meclis)'da eşlik etmeyi reddettiğini ancak sonra istemeden razı olduğunu ve Kraguyevats'a gideceğini bildirmiştir⁶². Reuters'ın telgraflarında da Prens Milan'ın Skupştina'daki oturumun açılış konuşmasını yapmak için Kraguyevats'a doğru yola çıkacağı bildirilmiştir⁶³. Sonuçta Prens IV. Milan Obrenoviç, Bosna Hersek'teki olaylar ile ilgili Sırbistan Ulusal Meclisi'nin açılış oturumunda 29 Ağustos 1875'te şu şekilde bir konuşma yapmıştır:

“Beyefendiler,

Her zaman halkımın temsilcilerinin arasında olmaktan mutlu oldum, fakat bugün içinizde olmaktan mutlu olmam için her zamankinden daha fazla sebebim var. Uzun süredir böyle ağır şartlar altında Ulusal Meclis için herhangi bir toplantı çağrısı yapılmamıştı ve eğer şimdiye kadar zorlu vazifemi yerine getirmem için sizin vatansever yardımınıza ihtiyacım olduysa, bugün her zamankinden daha fazla bu desteğe ihtiyacım olduğunu hissediyorum.”

“Beyefendiler,

Son zamanlarda sınır boylarındaki nüfusumuzun huzuru bozulmuştur. Aslında bazıları güney ve doğu sınır boylarımızda ülkemizin güvenliğini temin etmek için tarlalarını bırakıp silahlanmak zorunda kalmıştır. Prenslüğün komşu vilayetleri olan Bosna ve Hersek'te meydana gelen olayların, Sırbistan'ın bugün kendini içinde bulduğu zorlu durumu meydana getirdiğinin hepimiz farkındasınız. Bu vilayetlerin nüfusu ıstıraplarının sona ereceğine dair umutları kalmadığından, Majesteleri Sultanın insancıl ve cömert niyetlerine rağmen maruz kaldıkları suistimallere karşı kendilerini savunmak için silahlanarak ayaklanmıştır.”

Bu vilayetlerdeki olayların yatıştırılmasına yönelik tedbirleri alırken imparatorluk hükümeti de sınırlarımızda geniş bir askeri kuvvet konuşlandırmaktadır. Sırbistan'ın etrafındaki bu askeri yoğunluk, zaten kendi içinde zor olan durumun ağırlığını daha da arttırmaktadır. Halkımız bu askeri yoğunluğu bir tehdit olarak görüp hükümetten savunma imkânı talep ederken, ateş ve kılıçtan kaçan hristiyan ve müslüman olan sığınmacılar topraklarımıza sığınmak istiyor ve böylelikle ülkemize ve yöneticilerine yeni endişeler getiriyor ve yoğun fedakarlıkların yapılma yükünü empoze ediyor.

⁵⁹ Özkan, *age*, s. 250-251.

⁶⁰ Turan, *agm*, s. 640-641.

⁶¹ Özkan, *age*, s. 251.

⁶² TNA, FO. 260/1, White'ten Elliot'a, 6 Eylül 1875, No:51.

⁶³ TNA, WO 106/1, s. 219.

Eğer devam ederse gelinen nokta dayanılmaz bir hal alacaktır. Fakat garantör güçlerle anlaşma içindeki Babıali durumu yatıştırma işini üzerine almıştır, Majesteleri Sultanın ve yüksek garantör güçlerin bilgelikleriyle herkesi mutlu edecek bir çözüm bulacağını ve kaderi bizim kaderimiz ile kayıtsız olamayacak bu ülkelere huzuru getireceğini umabiliriz.

Aslında bu vilayetlerin yakın komşusu olduğu için Sırbistan ahlaki ve ekonomik olmak üzere iki açıdan bu vilayetlerin halklarının periyodik ayaklanmalarından dolayı mustarip olmaktadır; Sırbistan sonuç itibarıyla yaşanan gelişmelerin bir an önce tamamen sonlandırılması hususunda ilgisiz değildir. Bu sebeple, yetersiz imkanlarımızın izin verdiği ölçüde ulaşılan sonucun bu huzursuz ülkelere kalıcı huzur getirmesi için mümkün olan her yolu deneyeceğim⁶⁴.

Skupştina, Maliye, Savaş ve Anayasa kurulunu seçmiştir. Seçilen üyelerin çoğu Radikal Parti üyesi olup, üç üye de komünistti. Büyük Güçler Prens tarafından yapılan konuşma hakkında Sırp hükümetine memnun olduklarını beyan etmiştir⁶⁵. Kurulun, savaş yanlısı azınlığına Prens tarafından yapılan konuşmaya karşılık bir konuşma hazırlama görevi verilmiştir. Kurul içindeki tartışmanın hazırlanan konuşmanın Skupştina'ya verilmesinden önce bir uzlaşmaya varmasına çabaladığı, fakat harekete geçme taraftarlarının üstün geleceğine dair endişeler olduğu, çünkü onların halk tarafından desteklendiği haber alınmıştır. “Bakanlık savaş politikasına karşıdır ve eyleme geçme taraftarlarının başarılı olması halinde kabinenin de istifa etmeyi değerlendirdiği söylenmektedir” şeklinde haber devam etmiştir⁶⁶. Prens Milan'ın konuşmasına cevaben Sırp Ulusal Meclisi'nde 7 Eylül 1875'te yapılan konuşma ise şu şekilde idi:

“Sürekli olarak sevgili ülkemizin ilerlemesiyle meşgul olan ve mevcut ciddi ve zorlu şartlar altında Meclisin vatansever desteğini bekleyen sevgili hükümdarını aralarında gören Ulusal Meclisin vekilleri, siz Ekselanslarının Ulusal Meclis'ten görmeye hakkı olan ve Sırp halkının ihtişamlı Obrenoviç hanedanlığına karşı göstermiş olduğu aynı vatanseverlik ve adanmışlıkla cevap vermek için bir telaş içine girmiş durumdadır.”

“Sayın Ekselansları, halihazırda Sırbistan'ın kendisini içinde bulduğu durum hakikaten zorlu bir durumdur. Siz sayın Ekselanslarının da dediği gibi sınır boylarındaki nüfusumuz endişeye kapılmıştır. Sırbistan'a karşı düşmanca bir tutum alan Babıali tarafından sınırlarımıza büyük miktarda askeri güç yığılması, kardeşlerimizi tarlalarından ve evlerinden koparmış ve onları ülkemizin güney ve doğu sınırlarının güvenliğini sağlamak için silahlanmaya zorlamıştır.”

Yaşadıkları toprakları kan ve kılıçları ile geri alan Sırp halkı, siz sayın Ekselanslarının 1872 yılında yapmış olduğu beyannamede “*atalarımızın en küçük kazanımlarını bile kaybetmek büyük bir sorumluluktur ve bu kazanımlara herhangi bir ilavede bulunmamak bize itibar kazandıracak bir şey değildir*” şeklindeki ifadelerinizi hatırlamışlardır. Bu sözler bütün Sırp'ların kalplerinde derin bir yer edinmiştir. Bu ifadeleri şu an göz önünde bulundurmak gerekir. Durum ciddidir fakat Sırp halkının durumunun zorluğu ile aynı seviyede olan Sırp halkının sağlam iradesi de aynı derecede önemlidir. Bu yüzden, Ulusal Meclis, Sırp halkı adına ciddiyetle kendi ülkesini korumaya, özgürlüğünü savunmaya ve büyük Miloş ve atalarımızın emanetini savunmaya hazır olduğunu ilan eder. Bu amaçları elde etmek için kutsal mihrabımız olan ülkemiz için Sırbistan'ın yapamayacağı hiçbir fedakârlık yoktur. Siz sayın Ekselanslarının işaretiyle Sırp halkı tek vücut olarak sevgili ülkelerini savunmak için ayağa kalkacaktır.

“Sayın Ekselansları, yüzyıllardır süren ıstıraplar Bosna ve Hersekli kardeşlerimizin silahlanmasına ve hakları için insanca ve ulus olarak savaşmalarına yol açmıştır. Kanlarının döküldüğünü görmek kardeşlik duygularımızı ayağa kaldırıyor. Umutsuz ağıtları diğer medeni

⁶⁴ Snejana Trifunovska, *Yugoslavia Through Documents From its Creation to its Dissolution*, Martinus Nijhoff Publishers, 1994, s. 59-60, No:19.

⁶⁵ TNA, WO 106/1, s. 232.

⁶⁶ TNA, WO 106/1, s. 236.

uluslar arasında soylu bir şekilde yankılanıyor. Bizim onların kaderleriyle ilgili olarak kayıtsız kalmamız mümkün değildir.

Ulusal Meclis, siz sayın Ekselanslarının bu endişeli ülkelerdeki huzuru kesin olarak tesis etmeye ve zalimce muamele gören kardeşlerimizin rahatının sağlanmasına yardımcı olmak için göstermiş olduğunuz gayretleriniz için derinden müteşekkirdir. Bu vatansever yolda, siz sayın Ekselansları Sırp halkının desteğine tamamen güvenebilirsiniz. Sırp halkı bu büyük işin mutlu bir netice ile gerçekleştirilmesi için gereken bütün araçları siz sayın ekselanslarının emrine sunmaya hazırdır. Ulusal Meclis, siz sayın Ekselanslarının Hükümet ile Sırbistan'ın görevini en iyi şekilde yapması için gereken bütün araçları sağlayacağına inanarak, Sırp halkı adına siz sayın Ekselanslarına, bu amaç için hiçbir fedakarlıktan kaçınmayacağını temin eder⁶⁷.

Babiali, Sırbistan ve Karadağ prenslerinden Hersek'teki meselelerde kesin tarafsızlıklarını koruma kararlılıkları hakkında resmi teminat almıştır⁶⁸. Ancak Belgrad'da 1875 Temmuz ayı sonunda "Ayaklanmaya Yardım Genel Komitesi" kurulmuştur. Başkanlığına Metropolit Mihailo, sekreterliğine de Coko Vlaykovic getirilen komite, para, silah, malzeme ve gönüllü toplayıp asilere göndermiştir⁶⁹. Metropolit Mihailo'nun, Golos gazetesinde 2 Eylül 1875 tarihinde bir çağrısı yayınlanmıştır. Metropolit'in çağrısı şöyleydi:

"Slav Ortodoks Kardeşler!

Eski Sırbistan, Hersek ve Bosna'daki öz Sırp kardeşlerinizin yürek parçalayan candan feryatları, ağır iniltileri ve beş yüz yıldır Asyalı barbarların ağır baskıları altında işkence çeken zavallı cennetin inilti ve feryatları sizlere ulaşmıştır. Balkan yarımadasında Ortodoks Slav halkını yok etmeyi arzulayan Avar, keyfine düşkün, tanrısız Asyalı baskıcı Türklerin sadece düşünebileceği her türlü uğursuzluk ve belaları pagan kovuşturma zamanının Hristiyan çilekeşleri gibi bu kahraman halk çektirdi ve çekecektir. Rus kardeşler, sizler tarafından unutulmalarını hatırlanması ve zavallı cennette barbar faaliyetlerinin, birçoğu duyulmamış gerçekleri anımsamamıza izin verilecek. Hayatınızı kaçarak kurtarmaya, vatanınızı, ocağınızı sizi terk etmeye zorlayan birçok beladan, Moğol-Tatar boyunduruğu zamanı sabretmediniz ve uzun zaman önce kurtuldunuz. Osmanlı'ya her türlü vergi gecikme zamları tamamen fakir düşülmünceye kadar verildi. Akreplerin, yılanların gezdiği yeraltı zindanlarında ağır prangalarda öldürülmek, kürek cezaları, uzun süren sürgünler, zavallı cennetin kadınları, anneleri ve bacılarına karşı barbarların dayanılmaz tecavüzleri, ağzı emzikli çocukların katli, kutsal vaftiz ile alay edilmesi, aydınlık Avrupa'nın gözleri önünde Bosna'da, Hersek'de ve Eski Sırbistan'da işte böylesi duyulmamış barbarlıklar olmakta. Dehşet ile alakalı olarak ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında, insanlığa karşı, Hristiyan uygarlığa zıt bir biçimde canlı insanları kazığa oturtuyorlar! Canlı insanları şişe geçirip ateşte kızartıyorlar... Tanrı şahit tüm bu olanları zavallı cennette Türkler yapıyor... Sanki bu belaların kılığında hissiyatsız bir kaya boşalmaya başladı ve Eski Sırbistan, Bosna ve Hersek'te çilekeş bedbaht kardeşlerimize acıları taşıyor. Fakat henüz yaptıkları silah ellerinde olduğunda yaptıkları değil, heyhat eskisinden defalarca fazlası. Şimdiye kadar başarısızca aşırı derecede yok edilen cenneti kendi insanlık hukuku koruyor. On binlerce yalın ayak, aç kadın, çocuk, yardımsız ihtiyar düşmandan kaçıyor. Yardım ve savunmayı bizlerden, yani Sırbistan'dan, Karadağ'dan ve Avusturyalı kardeşlerden bekliyorlar. Ne olacak bu insanlar? Yersiz yurtsuz ormanlara çekiliyorlar, kış geliyor, soğuk, açlık, para yok ekmek yok. Bunlardan başka her gün vatan enkazında yüzlerce iyi gençlerimiz ölüyor ve binlercesinin tıbbi yardıma ihtiyacı var..."⁷⁰.

Sırbistan'daki İstok gazetesi de "ayaklanma yayılırsa ve Karadağ müdahale ederse ve Sırbistan eli kolu bağlı olarak bakarsa Sırbistan'ın geleceği bir kez ve herkes için kaybedilmiş olacaktır" diye yazmıştır⁷¹. Fransa'nın Viyana Büyükelçisi M. De Vogue de, Dük Decazes'e yazdığı gizli raporunda

⁶⁷ Trifunavska, *age*, s. 60-61, No:20.

⁶⁸ TNA, WO 106/1, s. 194.

⁶⁹ Özkan, *age*, s. 248.

⁷⁰ Aslan, *agt*, s. 170-171.

⁷¹ MacKenzie, *age*, s. 36.

Hersek ve Sırp İsyancılar Hükümeti adına kendilerine bir bildiri gönderildiğini ve elçilik bile talep edildiğini bildirmiştir⁷². Ağustos 1875'te 2.000 kişilik bir gönüllü grubu ve 3.000 düka gönderilmiştir⁷³. Sırbistan Dışişleri Bakanı M. Boghitchevitch ayaklanmada Sırp temsilcilerin ve Sırp subayların bulunduğunu inkar etmiş, bazı gönüllülerin gitmiş olduğunu ise kabul etmiştir⁷⁴. Basiret gazetesi ise asilere Sırp ordusundan emekli olmuş Anton Orhoviç'in kumanda ettiğini Kurye Doryan'dan aktarmıştır⁷⁵. Eski Sırbistan Prensi Aleksandr Karacorçeviç'in oğlu Petar da Petar Mrkonyiç adını alarak Bosna Sırplarına katılmış ve bir isyancı biriminin başında haydut olarak savaşmıştır. Cesaretine ilişkin anlatımlar Sırbistan'a da ulaşmıştır⁷⁶. Belgrad'da yayınlanan *Vaterland* adlı gazetede yayınlanan bir telgrafta ise, Yenipazar Paşalığı'nda bulunan Vişegrad vilayetinde devrimciliğin büyümekte olduğu öne sürülmüştür. Ragusa'da yayınlanan *Deutsche Zeitung* isimli gazetede telgrafta ise Sırp gönüllü birliklerinin Priyepolye'den Kolaşin'e yani Sırp sınırından Karadağ sınırına doğru yürüyüşe geçtiği bildirilmiştir⁷⁷. Yeni Sırp hükümeti ahalinin heyecanını yatıştırmak yerine bölükler kurmaya girişmiştir. Liberal hükümet akıllı davranıp savaş düşüncesinde bulunmuyor gibi görünse de isyancıları kışkırtmaktan ve onlara yardımdan geri durmamıştır. Bosna'nın Drina ve Gradiçka taraflarında ellerinden geldiği kadar isyanı alevlendirmeye çalışmıştır. Hatta eski hükümet döneminde Yenipazar tarafında sınırı geçmiş olan büyük bir fırkaya el altından yardıma devam etmiş ve sınırı geçen Sırp ve Karadağ eşkıyaları Müslüman köylerini yakarak Hristiyan köylerini de kışkırtarak ayaklandırmışlardır⁷⁸. Sırp sınırının Stolatz'da Türkler tarafından ihlal edildiği haberi Sırbistan'da büyük heyecan oluşturmuştur. O bölgede milis kuvvetlerinin yoğunlaştırılması için emirler verilmiş ve istihkamları güçlendirmek için oraya mühendisler gönderilmiştir⁷⁹. Siyasi muhabir Sırp hükümetinin Avusturya ve Rusya'dan aldığı samimi uyarıları dikkate alma isteğinde olduğunu ve Sırp hükümetinin Sırp tebaasının isyana katılma maksadıyla Bosna'ya gitmek için sınırı geçmesini yasakladığını Viyana'dan bildirmiştir. Sırbistan Dışişleri Bakanı da Sırp hükümeti tarafından silahlı birliklerin sınırı geçmesi ile ilgili olarak yayınlanan yasak hakkında Büyük Güçlerin temsilcilerini resmi olarak bilgilendirmiştir⁸⁰. Ancak Sırbistan bu yasağa rağmen ve yabancı devletler konsoloslarına verdiği teminata aykırı olarak her yerden durmadan fırkalar göndermiştir. Yüzbaşı Vlaykoviç 500 gönüllü ile Drina nehrinden Bosna'ya geçmek üzere Şabak'ta hazırlanırken, bir hayli subay da asilere kumanda etmek üzere istifalarını vermiştir⁸¹. Sırbistan'dan gelen 600 kişilik bir birlik de 3 Eylül'de Drina nehrini geçmiş, bazı Türk nöbetçi noktalarını yakarak Cengies'e kadar ilerlemiştir. Zvornik yakınlarında yakalanmış ve bozguna uğratılmışlardır. Yerel halktan kimse hadisede yer almamıştır. Yine Bosna'daki Osnitza yakınlarında Drina nehrini geçen 1.000 kişilik bir Sırp birliği Türkler tarafından tamamen yok edilmiştir. Granditzaka'da bulunan Osmanlı yetkililer isyancılara ulaştırılmak üzere Sırbistan'dan gönderilen altı adet top ile 500 adet tüfek ele geçirmiştir⁸². Bosna'nın kuzeyinde Sava nehrinden uzak olmayan bir yerde Orachova yakınlarında yaşanan çatışmada ise isyancılar altı Türkü esir almıştır⁸³.

Belgrad'dan gelip *Allemeine Zeitung* gazetesinde yayınlanan bir mektupta, Prens Milan'ın Sırbistan'ın Hersekli isyancılara yardım etmesini engelleme ihtimali olmadığı belirtilmiştir. Prens

⁷² Fatma Uygur, "93 Harbi'ne Giden Buhanlı Dönemin Bazı Siyasi Olaylarının Fransız Büyükelçilik Yazışmalarına Yansımaları", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 60, S. 2, 2020, s. 570.

⁷³ Özkan, *age*, s. 248.

⁷⁴ Mithat Aydın, *Balkanlarda İsyân*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 47.

⁷⁵ Pelin Hülya Sarı, *İstanbul Gazetelerine Göre Balkanlar (1875-1878)*, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur 2023, s. 27.

⁷⁶ Kristina Oksenberg *Karacorçeviç, Kralyevska Dinastiya*, Belgrad 2015, s. 192.

⁷⁷ TNA, WO 106/1, s. 197.

⁷⁸ Özkan, *age*, s. 251-252.

⁷⁹ TNA, WO 106/1, s. 216.

⁸⁰ TNA, WO 106/1, s. 219.

⁸¹ *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Ankara 1992, s. 74.

⁸² TNA, WO 106/1, s. 219.

⁸³ TNA, WO 106/1, s. 236.

Mihail'in Sırbistan'ın yeterince silahlanamaması gibi bir bahanesi olsa da şu anda 90.000 kişinin ilk fırsatta seferber edilebilir ve silahlandırılabilir olduğu ifade edilmiştir. Belgrad'da tek bir gazetenin bile halk arasında yaygın olan hissiyata karşı gelmemekte olduğu, sokaklardaki halkın Türklerle savaşılması gerektiğini Prese söylerken, Prensin doğum günü hakkındaki yayınlarda "*Türklerle Savaşalım*" ibareleri bulunduğu bildirilmiştir. Milyoner milletvekili ve tanınmış bir muhafazakâr olan Kersma Nowitsch'in birkaç yüz gönüllüyü silahlandığı ve yetkililer askere alma ve gönüllü olmayı engellemeye teşebbüs etmişken gönüllülerin cephaneliğine baskın yapıldığı, Sırların Bosna-Hersek'te bulunan Hristiyanlar düzenli şekilde moral kaybına uğrarsa kendi geleceklerinin umutsuz olduğuna inandıklarını Avusturya muhabiri belirtmiştir⁸⁴.

Yenivaroş civarında bulunan 2.500 isyancının başı olan Papaz Zarko her üç dine inanan bütün Bosna-Hersekli ve Eski Sırbistanlılara bir ilanda bulunmuştur. Papaz, hepsine eşit haklar ve özgürlükler sözü vererek onlara isyancılara ve çatışmalara katılma çağrısında bulunmuştur. Dini inancı ne olursa olsun isyancıların her bir düşmanının hayatını kaybedeceğini ifade etmiş ve mücadelenin hedefinin Sırp milletinin özgürlüğü ve birliği olduğunu söyleyerek konuşmasını sonlandırmıştır⁸⁵.

Yine Karadağlı asilerin içinde de sırmalı ve ortası resimli, gümüş saçaklı perdeli bir kilise bayrağını elinde tutan ve kendi askerlerini yüreklendiren bir papaz vurulmuş ve bayrağı alınmıştır⁸⁶.

Sava nehri üzerindeki Böğürdelen (Sabaç) şehri toplama yeri olduğundan ülke içinden ve Avusturya'nın Slav eyaletleri ve Hırvatistan'dan gelen gönüllüler burada toplanarak Avusturya'nın Tuna Kumpanyası vapurlarına binmişlerdir. Onlara buraya geldiklerinde para ve silah verilip Drin nehrinden geçerek eşkıya fırkasına katılmak için Osmanlı eyaletine gitmişlerdir. Yine Sava nehrinden kayıklar ile Avusturya tarafına Sırp fırkaları geçirilmiştir. Asilere yardım etmek için Avusturya'ya geçen bu silahlı şahısların engellenmesi Avusturya Dışişleri Bakanlığı'na bildirilince, Hırvatistan idaresinde buna dair bir tarzda malumatı olmadığı belirtilmiştir⁸⁷.

Granitscher adlı gazete Uziçe vilayetinde Sırp topraklarını bir grup düzensiz Türk birliğinin işgal ettiğini duyurmuştur. Bu olay sonucunda 5.000 Sırp milisi o kısma gönderilmiş ve Sırbistan, Büyük Güçlerin dikkatini sınırlarında Türk birliklerinin yoğunlaşması konusuna çekmiştir. Ancak yoğunlaşmanın yalnızca önlem ve savunma tedbiri olduğu ortaya çıkmıştır⁸⁸. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Sırların isyana ortak olmayacakları ve Bosna'ya durmadan adam ve silah göndermeyeceklerini temin etmedikçe topladığı askeri geri çekmeyeceği haberleri duyulmuştur. Sırlar ise bundan dolayı dehşete kapılmışlardır⁸⁹. Askeri harekât ve hazırlıklara başlayan Sırlar, milis kamplarında yapılan tatbikatları askıya almış ve pasaportları olsa bile milislerin görevli buldukları bölgeleri terk etmesini yasaklayan resmi bir kararname yayınlanmıştır. Kamu çalışanları da askere alınma yükümlülükleri olduğuna ve gerektiğinde askerlik hizmeti yapma hususunda kendilerini hazırlamaları gerektiğine dair bildirim almışlardır⁹⁰.

Milislerin bir kısmı Belgrad'daki var olan küçük düzenli birliklere katılmış ve Aleksinaç'a doğru yönlendirilmiştir. Belirli bir yerin savunma noktası olarak seçileceği ve toprak siperler ile güçlendirileceği Niş yolunda bu askeri gücün toplam sayısı 7.000 ila 10.000 arasında değişmekteydi. Daha küçük bir başka askeri kuvvet ise Drina'ya gönderilmiştir. Bu kuvvetlerin nerede toplandığı

⁸⁴ TNA, WO 106/1, s. 216.

⁸⁵ TNA, WO 106/1, s. 237.

⁸⁶ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Amlar*, C.1, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 125.

⁸⁷ Özkan, *age*, s. 249.

⁸⁸ TNA, WO 106/1, s. 237.

⁸⁹ Özkan, *age*, s. 252.

⁹⁰ TNA, WO 106/1, s. 247.

bilinmemekteydi⁹¹. Belgrad'da şehir içinde bulunan *Landwehr* süvarilerinin sınır bölgesine ilerlemek için emir aldığı da Belgrad gazetelerinde yazılmıştır. Aynı gazeteler Savaş Bakanı'nın Kraguyevats'dan Belgrad'a geldiğini ve 1.000 tane at talep ettiğini duyurmuşlardır⁹². Belgrad'da asla talim görmemiş birtakım beygirlerle at talimleri yapılmaya başlanmıştır ki amaç Osmanlı ülkesine saldırmak idi. Buna karşılık Osmanlı Devleti de gerekli askeri tedbirleri alarak olası Sırp saldırılarına karşı Niş'e 300 zaptiyenin dışında 1.000 tane de muvazzaf askeri istemiştir⁹³. Belgrad'dan alınan bir telgrafta Dimitis ve Bayorovits adlı iki Sırp subayın Niş yakınlarındaki sınırda Türk askerleri tarafından vurulduğu bildirilmiştir. Onların Sırp toprakları içinde olduğu ve denetim yaptıkları belirtilmiştir. Bu olayın Belgrad'da büyük heyecan meydana getirdiği ve kabinenin bu meseleyi müzakere etme ve alınacak tedbirleri görüşmek üzere toplanacağı ifade edilmiştir⁹⁴. Niş'te Osmanlı askerinin toplanmasından yararlanan Yovan Ristiç ise bunu bir daimî korkutma şeklinde göstererek muhalif gruplar aleyhinde kullanmıştır. Sırp nüfusunun bazısı da Sırbistan sınırlarının çevresinde bu Türk birliklerinin hareketlerini Sırbistan için tehlike olarak görmüş ve çatışma çıkaracak nitelikte gösteriler yapmıştır⁹⁵. Hatta İstanbul'da bulunan Sırp diplomatik temsilcisinin geri çağrıldığı söylentisi Belgrad'a yayılmış ancak yanlış bilgi olduğu anlaşılmıştır. Yine Sırbistan'dan Bosna'ya çetelerin geçişine izin veren Sırbistan'a Babıali tarafından verilen ultimatomenin büyük bir sansasyon yarattığı *Exchange*'de bildirilmiştir. Ancak bu ultimatomenin hakkında önemli mahfillerde hiçbir şey bilinmemekteydi⁹⁶. *Memorial Diplomatique* gazetesi de Babıali'nin Sırbistan'ın işgal edileceğini ilan ettiği herhangi bir tamim gönderildiğini reddetmiştir. Fransız hükümeti ve Paris'teki Türk Büyükelçiliği de böyle bir ileti almamıştır⁹⁷. Bu sırada Büyük Güçler, Babıali'ye ve Sırp hükümetine ısrarla acele karar vererek kontrollerini kaybetmemelerini tavsiye etmekteydi⁹⁸. Yine aynı sıralarda Sırbistan Metropolit Mihail, Avrupa'nın hristiyan halklarına insanlık ve hristiyanlık adına hızlı bir şekilde zulüm gören ve talihsiz bir durumda bulunan Bosnalılar ve Herseklilere ve özellikle yaşlı erkekler ile aklıktan ölmekte olan kadınlara ve çocuklara yardım etmeleri çağrısında bulunmuştur⁹⁹. Osmanlı Devleti'nin Semlin başşehbenderi ise telgrafında:

“Galiba Sırp akıllarını kaybetmişler çünkü bunları ne idare edebilir, ne niyetlerini açıktan açığa yaptırtmak ve ne de taahhütlerini yerine getirmek kimsenin elinden gelmiyor. Belgrad'da asla talim görmemiş beygirlerle Osmanlı ülkesi üzerine hücum etmek hülyasıyla daima at talimleri etmektedirler ve ihtilali Bosna'nın Drina ve Gradiçka cihetlerinde ellerinden geldiği kadar alevlendirmeye çalışıyorlar demiştir. O, Mösyö Ristiç Prensi meclise götürmek istiyor fakat Prens umumen bakanlardan ve hususen mecliste bulunacak olan savaş bakanından çekindiğinden gitmek istemiyor diyerek güya Sırbistan tarafından vuku bulan protestolar üzerine Babıali'nin askeri kuvvetini Sırp sınırından dokuz saat geriye çekmekte bulunduğunu, bunun da Osmanlı Devleti'nin düştüğü zorluktan kurtulmak üzere yaptığına bir delil olduğu haberinin neşredildiğini eklemiştir”¹⁰⁰.

Basın ve halk savaş istese de liberaller savaş taraftarı olsa da Milan liberallere güvenmediği gibi onlardan nefret etmekteydi. O, muhafazakarlarla birlikte savaş istememekteydi. Çünkü Milan, savaş Sırpların kazanacağını düşünmüyordu. Ayrıca Sırbistan Savaş Bakanı yaptığı yoklamada silahhanelerin noksan, tüfeklerin fişeksiz, topların kundaksız ve mühimmatın yetersiz olduğunu

⁹¹ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print., The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, Part I, Series B, Vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of Amerika, 1984, Vol. 2, Doc. 103, s. 101, White'dan Sir Elliot'a, 27 Eylül 1875.*

⁹² TNA, WO 106/1, s. 247.

⁹³ Özkan, *age*, s. 252.

⁹⁴ TNA, WO 106/1, s. 247.

⁹⁵ Özkan, *age*, s. 252.

⁹⁶ TNA, WO 106/1, s. 247.

⁹⁷ TNA, WO 106/1, s. 252.

⁹⁸ TNA, WO 106/1, s. 247.

⁹⁹ TNA, WO 106/1, s. 252.

¹⁰⁰ BOA, HR.TO. 121/89 28.09.1875.

görmüştür. Dolayısıyla savaş hazırlıklarının yeterli derecede olmadığını ve savaş yapmanın mümkün olamayacağını belirtmiştir. Rusya ve Avusturya da Milan'ın tarafsız kalmasını istiyorlardı. Büyük devletlerin nasihati ve Babıali'nin gösterdiği şiddet üzerine Milan hükümeti değiştirmiştir. Genç muhafazakâr Ly. Kalyeviç'in kabinesini 4 Ekim 1875'te işbaşına getirmiştir. Ancak hangi hükümet gelirse gelsin çok uzun sürmeyeceği ortaya çıkmıştır. Milan'ın durumu bile tehlikeye girmiş, bir ihtilal olmasından korkulmaya başlanmıştır¹⁰¹.

İspanya'nın St. Petersburg Büyükelçisi Nedmar da Sırbistan'ın korkunç bir anarşi içinde olduğunu ve Prens Milan'ın devrimcileri dizginlemekte yetersiz kaldığını, Karadağ Prensi Nikola'nın ise daha beter bir durumda olduğunu, iki prenslikteki savaş taraftarlarının neredeyse tutulamaz hale geldiğini bildirmiştir¹⁰². Milan, Sırp ve Avusturya gazetelerinin aleyhinde oluşundan dolayı selefi Mihail gibi bir suikasta uğramaktan korkmuştur. Halkın sevgisini kazanmak için kefil devletlerin bazı ayrıcalıklar sağlamasını arzu etmiştir. Ancak Milan ve müsteşarları savaş aleyhinde olsalar da, hükümetleri değiştirse de kaçınılmaz sona doğru yani bir savaşa sürükleneceklerdir. Milan, 1875 Kasım ayından itibaren Karadağ Prensi Nikola ile temasa geçecek ve Filip Hristiç'i Karadağ'a gönderecektir. Şubat - Mart 1876'da ise General Ranko Alimpiç gönderilecektir¹⁰³.

5. İsyanda Büyük Devletler ve İsyanın Uluslararası Bir Nitelik Kazanması

Dışarıdan destek alan ve gittikçe genişleyen Hersek İsyanı'nda büyük devletlerin tutumlarına bakacak olursak, Avusturya Macaristan kendisine yayılma alanı olarak Balkanları seçmişti (1859'da İtalya'da 1866'da Almanya'da uğradığı yenilgilerden sonra). Karadağ ve Sırbistan üzerinde himaye kurmak ve Bosna – Hersek'i topraklarına katmak Avusturya'nın hedefinin ilk aşamasıydı¹⁰⁴. Bosna-Hersek'in işgali daha 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren planlanmaktaydı. 1697, 1737 ve 1788-91 yılları arasındaki işgal girişimleri kısa süreli olmuş ve başarılı olunamamıştır¹⁰⁵. Avusturya tehlikesinin Sırbistan da farkında idi. Hatta Sırbistan'ın Karadağ'a gönderdiği Ranko Alimpiç de, Sırbistan ve Karadağ'ın beraber olup Avusturya ile sorunlarını barışçı şekilde halledilebileceğini söyleyen Prens Nikola'ya bunun mümkün olmadığını söylemiştir. Avusturya çıkarlarının Sırp çıkarlarına karşı olduğunu, Avusturya'nın kendi egemenliğindeki Sırp baskı altında tuttuğunu ve Antivari'den Orşova'ya kadar bölgeyi çevreleyip yutmaya çalıştığını belirtmiştir. O, Nikola'ya *biz hem Türklerden kurtulmaya çalışmalıyız hem de Avusturya'ya karşı korunmalıyız. Gerçek şudur ki, Sırbistan Türklerin kölesidir fakat Avusturya gelirse Sırbistan mezar olur. Kölenin bir ümidi vardır, ölen ise ümitsizdir* demiştir¹⁰⁶. Avusturya İmparatoru Francis Joseph hedeflerini gerçekleştirmek için Nisan-Mayıs 1875'te Dalmaçya gezisi yapmış ve bu gezi sırasında Karadağ Prensi ile Hersek'ten gelen Hristiyan heyetlerini kabul etmiştir. İmparator yeni topraklar fethetmeye istekli olsa da imparatorlukta Macarlar daha fazla Slavın imparatorluğa katılmasını istemiyorlardı. Buna karşı çıkanlardan biri de Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Julius Andrassy idi. O, daha fazla Balkan toprağını ilhak etmenin Slav nüfusunu güçlendireceğini düşünüyordu, Sırbistan'ın Bosna-Hersek'i ele geçirmesini ve Rusya'nın Balkanlarda nüfuzunun artmasını da istemiyordu. Büyük bir Slav devleti kurulması tehlikesinin ancak Osmanlı Devleti taraftarı bir politika izlenerek önlenilebileceği düşünüyordu. Almanya ise Avusturya ve Rusya'nın Balkanlarda çıkarlarının çatışmasından faydalanıp bu iki devletin kendisinin yardımına gerek duymasını istiyordu. Rusya'da ise Gorchakov, Rusya'nın enerjisinin barbar ve nankör Slavlara harcanmasından ise Boğazlarda yoğunlaşmasını istiyordu. Panslavist çabaların Avrupa dengesini alt üst ederek yeni sıkıntılara yol açacağına inanıyordu. İgnatiev

¹⁰¹ Özkan, *age*, s. 254.

¹⁰² Turan, *agm*, s. 652.

¹⁰³ Özkan, *age*, s. 254.

¹⁰⁴ Özkan, *age*, s. 255.

¹⁰⁵ Mehmet Yılmazata, *Savaşa Giden Yol*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2013, s. 50.

¹⁰⁶ Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler", *Belleten*, C. L, S. 198, Aralık 1986, s. 845.

ise (1864-1877 yılları arasında İstanbul’da Rusya elçisi olarak görev yapmıştır) kendisini Panslavizme adanmıştı ve Balkan ayaklanmalarıyla Osmanlı Devleti’nin çökeceğini umut etmekteydi. Fransa, 1870 Sedan Savaşı’ndan sonra toparlanmaya çalışırken, bu üç devletin kendisini saf dışı bırakarak Doğu sorununu çözmesinden korkuyordu. İngiltere ise Hersek ayaklanmasını Osmanlı Devleti’nin bir iç sorunu olarak görmekte ve müdahale edilmemesini istemekteydi. Çünkü böyle bir müdahale Osmanlı Devleti’nin ayaklanmayı bastırmasını engelleyebilirdi.

Osmanlı Devleti isyanın başında önce kuvvet kullanmamış ve asilere nasihatçiler göndermiştir. Ancak bundan olumlu sonuç alınamamış ve büyük devletlerden de Sırbistan ve Karadağ’ın asilere yardımlarının durdurulmasını istemiştir. Avusturya, Almanya ve Rusya Hersek’teki yerel konsoloslarını ayaklanma bölgesine göndermeyi önermişlerdir. Osmanlı Devleti özel komiser olarak Server Paşa’yı görevlendirmiştir. Konsoloslar da Eylül’ün ilk haftası Mostar’a ulaşmıştır. İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları Nevesin, Avusturya, Alman ve İtalyan konsolosları da Dalmaçya sınırındaki asilerle görüşeceklerdi¹⁰⁷. İngiliz Konsolos Holmes 12 Eylül 1875’te Fransız ve Rus meslektaşlarıyla birlikte Nevesinye’ye vardığını belirterek “*Nevesinye ovasındaki ve tüm Dalmaçya sınırı boyunca ve isyancıların geçtiği her yerdeki yıkım ve harabeyi görmek acıklıdır ve herhangi bir tatmin edici düzenlemeyi başka türlü olabileceğinden daha umutsuz hale getirmektedir*” demiştir¹⁰⁸. Vidodan gazetesi ise bu konuda şunları yazmıştır:

“Asiler, Osmanlıları daha iyi tanırlar ve Hristiyanlar beş yüz seneden beri çektikleri zulüm ve esaretten kurtulmak için kanlarını dökmekte oldukları halde konsolos bunlara silah teslimi ve Server Paşa Hazretlerine şikâyet arz etmelerini ihtar ediyorlar. Acaba Server Paşa hazretleri Bosna ve Hersek’in hristiyanlarının görmekte oldukları mezalimden habersiz midir? Herkesin bildiği üzere Hristiyan ahali mahalli hükümet tarafından durmadan sıkıntıya uğratılmaktadır. Büyük sultanlar tarafından bir diğerini müteakip vuku bulan vaatler uygulanmadığı gibi sonradan çıkarılan hatt-ı hümayun dahi yok hükmünde tutulmakta olup Osmanlı ülkesinde ise gerekli ıslahat icrası mümkün olmadığından asiler ya istiklallerini temin veyahut tamamen esarete düşmek için savaşa devam edeceklerdir ve hristiyan ahali diplomasiye müracaat etmeyerek çalışmalıdır. Zira İtalya ve Almanya’yı kurtaran diplomasi olmayıp galibiyetin eminliği ve Allah’ın yardımına bağlıdır”¹⁰⁹.

Konsolosların çabası sonuçsuz kalmış ve asiler daha da şırmarmıştır. Osmanlı Devleti ise 20 Eylül 1875 Fermanı, 2 Ekim 1875 İradesi ve 12 Aralık 1875 Fermanı’nı yayınlamıştır. 30 Aralık 1875’te ise Kont Andrassy’nin hazırladığı nota Babıali’ye bildirilmiştir. Hristiyanlara dini özgürlük verilmesi, iltizamın kaldırılması, çiftçilerin durumlarının düzeltilmesi, vergilerin yerel ihtiyaçlara harcanması, bu reformları denetlemek için Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşacak bir komisyon kurulması gibi maddelerden *vergilerin yerel ihtiyaçlara harcanması* maddesi dışındaki maddeleri Osmanlı Devleti 11 Şubat 1876’da kabul etmiştir. İki komisyon kurmuş ve Bosna’ya Haydar Efendi, Hersek’e ise Wassa Efendi’yi atamıştır. Ancak Bosna-Hersek’in hristiyanları reformların uygulanmasında Babıali’ye güvenmedikleri gibi asiler de reformlar büyük devletlerin gözetiminde yapılmadıkça gerçekleşmeyeceğini öne sürerek 28 Şubat 1876’da ayaklanmayı sürdürme kararı almışlardır¹¹⁰. Sonrasında ihtilal daha da tazelenmiş, genişlemiş ve günden güne de şiddetlenmiştir. Ayaklanma bölgesindeki eşkıyanın çoğu Karadağlı ve Sırpardı¹¹¹. Bosna’da bulunan bir ecnebiye göre ise eşkıya 4.000 yerli, 16.000 Karadağlı ve 5.000 Sırp hayduttan ibaretti. Bu haydutlar meydan muharebesi şeklinde cesurca savaşmamış ve Osmanlı askerinin üzerine gitmesiyle Sırp ve Karadağ

¹⁰⁷ Özkan, *age*, s.255-258.

¹⁰⁸ Mill, *age*, s. 87.

¹⁰⁹ BOA, HR.TO. 515/65 10.11.1875.

¹¹⁰ Özkan, *age*, s. 259-261.

¹¹¹ Bekir Sıtkı Baykal, “Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 6, S. 4, Eylül-Ekim 1948, s. 225-226.

sınırına kaçmışlardı¹¹². Ragusa'daki Avusturya konsolosu onlara silah sağlamaktaydı. Sir H. Elliot da Şubat 1876'da Lord Derby'ye yazdığı mektubunda İstanbul'da olanlarla ilgili "*Rus Konsolosluğu isyancı şeflerin açık sığınağıdır, yazışmaları tüm projelerine ortak olan ve onlarla yakın ilişki içinde olan konsolosa gönderilir*" şeklinde bilgi vermiştir¹¹³. 1876'nın ilk aylarında Rusların isyancılara duyduğu sempati artarken İgnatiev'in Panslav eğilimi giderek güçlenmekte ve Panslavların hareketlerini yönlendirmekteydi¹¹⁴. Sırbistan'da ise karışıklıklar vardı. İspanya'nın İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada 3 Mart 1876 tarihli raporunda bu karışıklıkların Osmanlı Devleti açısından bazı sorunlar ortaya çıkarmasından çekindiğini ve bu haberlerin kaynağının Avusturya'nın Belgrad diplomatik temsilcisi olduğunu belirtmiştir¹¹⁵. Sırbistan'da Nisan ayında liberaller iş başına gelmiş ve Stevca Mihailoviç hükümet reisi, Yovan Ristiç de Dışişleri Bakanı olmuştur. Savaş taraftarı olan bu hükümetin iş başına gelişinden kısa bir süre sonra Türk-Sırp Savaşı patlak verecektir¹¹⁶.

Sonuç

1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı'ndan bir yıl önce çıkan 1875 Hersek İsyanı çıkacak olan savaşın işaretçisi olmuştur. Savaşa girmeden önce bir nevi savaşın ön hazırlığı yapılmıştır. Hızla silahlanan Sırbistan ve Karadağ gönüllü göndererek isyana gayri resmi destek vermişlerdir. İsyanın başından itibaren askeri hazırlıklara başlayan Sırbistan, hazırlıklarını tamamlamadan Osmanlı Devletine karşı harekete geçmemiştir. Uzun süre kamuoyunun ve halkının baskısına karşı koyan Prens Milan sonunda bu baskıya dayanamayıp yenik düşecektir.

¹¹² Sedat Bağırman, *Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008, s. 26.

¹¹³ Mill, *age*, s. 173.

¹¹⁴ Musa Gümüş, "Osmanlı Devleti'nin Parçalanma Süreci ve Basının Yaklaşımı: 1875 Hersek İsyanı Örneği", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, 2020, s. 35.

¹¹⁵ Turan, *agm*, s. 663.

¹¹⁶ Özkan, *age*, s. 264.

Bibliyografya**1. Arşiv Belgeleri****Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri****The National Archives, War Office**

TNA, WO 106/1, s. 193, 194, 197, 201, 216, 219, 232, 236, 237, 247, 252.

The National Archives, Foreign Office

TNA, FO. 260/1.

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)

HR.TO. 121/89 28.09.1875.

HR.TO. 121/119 12.10. 1875.

HR.TO. 121/156 07.11.1875.

HR.TO. 515/58 26.09.1875.

HR.TO. 515/65 10.11.1875.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Y.EE. 10/21 1327.R.06 (27.04.1909)

Y.EE. 77/15 26.M.1293 (22.02.1876)

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), Ankara 1992.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, Part I, Series B, Vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of Amerika, 1984.

Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 1^{Re} SÉRIE (1871-1900), Tome Second (1^{Re} Juillet 1875-31 Decembre 1879), Libraire- éditeur: Alfred Costes-L'Europe Nouvelle, Paris, MCMXXX.

2. Araştırma ve Tetkik Eserler

ASLAN, Mahir, *Osmanlı'nın Balkanlar Bölgesinde Panislavist - Ortodoks Düşüncenin Oluşumunda Slav Yardımlaşma Cemiyeti'nin Rolü (1859-1878)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

AYDIN, Mithat, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panislavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Bellekten*, C. LXIX, S. 256, Aralık 2005.

AYDIN, Mithat, *Balkanlarda İsyân*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

BAĞIRGAN, Sedat, *Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008.

BALTALI, Kemal, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler", *Bellekten*, C. L, S. 198, Aralık 1986.

BALTALI, Kemal, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C. IX, S. 68-69, 1982.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 6, S. 4, Eylül-Ekim 1948.

CASTELLAN, Georges, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yay., İstanbul 1993.

- ÇOBAN, Sezer, *Bosna Gazetesi'ne Göre 1875 Hersek İsyanı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2022.
- DEMİROĞLU, Hasan, *Rusya'nın Balkan Siyaseti*, Selenge Yay., İstanbul 2022.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar*, C.1, haz. Nuri Akbayan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- GLENNY, Misha, *Balkanlar 1804-1999*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 2001.
- GÖLEN, Zafer, "Osmanlı Yurdu Olan Bosna – Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar", *Belleten*, C. LXXIV, S. 270, Ağustos 2010.
- GÜMÜŞ, Musa, "Osmanlı Devleti'nin Parçalanma Süreci ve Basının Yaklaşımı: 1875 Hersek İsyanı Örneği", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, 2020.
- HAMPDEN, Charles Hobart, *Hobart Paşa'nın Anıları*, çev. Derin Türkömer, haz. Kansu Şarman, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.
- KAPICI, Özhan, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- KARACORCEVİÇ, Kristina Oksenberg, *Kralyevska Dinastiya*, Belgrad 2015.
- LILA, Amına, *Osmanlı Bosna'sında İngiltere'nin Konsolosluk Faaliyetleri (1857-1878)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.
- MacKENZIE, David, *Serbs and Russians*, New York 1996.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat-Tarihi Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, Berekat Yay., İstanbul 1983.
- MALCOLM, Noel, *Bosna'nın Kısa Tarihi*, çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul 1999.
- MILL, John, *Avrupa'da Osmanlılar*, Dorlion Yay., Eskişehir 2024.
- NUZA, Fehmi, "1293 (1877/78) Osmanlı - Rus Seferi", *Türk Kültürü*, S.179, 1977.
- ÖZDEM, Ali Gökçen, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.
- ÖZKAN, Ayşe, "Sırbistan'ın Bosna – Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, Nisan 2016.
- ÖZKAN, Ayşe, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı*, IQ Yay., İstanbul 2011.
- SARI, Pelin Hülya, *İstanbul Gazetelerine Göre Balkanlar (1875-1878)*, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur 2023.
- SEDES, Halil, *1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, Başlangıç I. Kısım, 2. Baskı, İstanbul 1946.
- TRIFUNOVSKA, Snejana, *Yugoslavia Through Documents From its Creation to its Dissolution*, Martinus Nijhoff Publishers, 1994.
- TURAN, Tufan, "İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı", *Belleten*, C. LXXXII, S. 294, 2018.
- UYGUR, Fatma, "93 Harbi'ne Giden Buhranlı Dönemin Bazı Siyasi Olaylarının Fransız Büyükelçilik Yazışmalarına Yansımaları", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 60, S. 2, 2020.
- YILMAZATA, Mehmet, *Savaşa Giden Yol*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2013.